

ΘΑ ΜΠΟΡΟΥΣΑΜΕ ΝΑ ΤΕΡΜΑΤΙΣΟΥΜΕ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΚΡΙΣΗ, ΑΥΡΙΟ ΚΙΟΛΑΣ

CORNEL BAN, συνέντευξη στον Κωστή Κορνέτη

Με την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης, κυριάρχησε στη δημόσια σφαίρα ένας λόγος, σύμφωνα με τον οποίο η «κουλτούρα» της μεταπολίτευσης –που μέχρι πρόσφατα θεωρούνταν μια επιτυχημένη περίπτωση οικοδόμησης ενός άρτιου δημοκρατικού συστήματος– ευθύνεται για όλα τα κακώς κείμενα της ελληνικής κοινωνίας, από το 1974 και μετά. Το περιοδικό *Ιστορεΐν*, σε συνεργασία με το *Freie Universität* του Βερολίνου, οργάνωσε επιστημονικό συνέδριο στην Αθήνα, στις 14-16 Δεκεμβρίου 2012, προτείνοντας θεματικές πέρα από τις στερεοτυπικές κριτικές και τις ηγεμονικές αφηγήσεις που προτείνει η παρούσα κρίση, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου αναστοχασμού για την πρόσφατη ιστορία μας, με θέμα «Μεταπολίτευση: από τη μετάβαση στη δημοκρατία στην οικονομική κρίση;», με κεντρικό ομιλητή τον ρουμάνο πολιτικό επιστήμονα Cornel Ban (Κόρνελ Μπαν).

Ο Κωστής Κορνέτης διδάσκει σύγχρονη ιστορία στο *Center for European and Mediterranean Studies* του *New York University*.

Ο Μπαν, πρώην αναπληρωτής διευθυντής του Κέντρου Αναπτυξιακών Μελετών στο *Ινστιτούτο Watson* του Πανεπιστημίου *Brown*, διδάσκει διεθνείς σχέσεις στο Πανεπιστήμιο της Βοστώνης, με ερευνητική έμφαση στην ιστορία της πολιτικής οικονομίας. Ενώ δηλώνει οπαδός του Κένυς, έχει ασχοληθεί διεξοδικά με την αμφιλε-

γόμενη αλλά εξαιρετικά επίκαιρη ιστορία της εμπλοκής του ΔΝΤ στην Ευρώπη, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο: «το σημερινό ΔΝΤ δεν είναι αυτό των παππούδων μας ή των πατεράδων μας: είναι πιθανότερο να βρει κάποιος “ετερόδοξη” οικονομική σκέψη στο ερευνητικό προσωπικό του σήμερα από ότι στις Βρυξέλλες», σημειώνει με νόημα. Όντας σε πλεονεκτική θέση για να συγκρίνει διαφορετικούς οικονομικούς κύκλους στην πρόσφατη ιστορία, ο Μπαν θεωρεί πως η «μακρά» οικονομική κρίση της δεκαετίας του '70 λειτούργησε με διαφορετικούς όρους από τη σημερινή ύφεση, γιατί «ο κόσμος ήταν πολύ πιο απλός».

Ο Μπαν έχει ασχοληθεί εκτενώς και με την εδραίωση της δημοκρατίας σε χώρες της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης, στα τέλη του '70 και του '80 αντίστοιχα. Αυτόν τον καιρό ολοκληρώνει το βιβλίο του για την πολιτική οικονομία

Κωστής Κορνέτης: Στη δουλειά σας έχετε επικεντρωθεί σε δύο διαφορετικούς τύπους αλλαγής καθεστώτος: εκείνον της Ανατολικής Ευρώπης και εκείνον του Ευρωπαϊκού Νότου. Τι διδάγματα προκύπτουν από αυτούς τους διαφορετικούς τύπους εμπειρίας;

Κόρνελ Μπαν: Είμαι πεπεισμένος πως οι οικονομικές ιδέες και ο τρόπος με τον οποίο διαχέονται πέρα από τα σύνορα έχουν μεγάλη σημασία σε στιγμές συστημικής κρίσης και ότι αυτό έχει άμεσες συνέπειες στη λαϊκή κυριαρχία επί του κοινωνικο-οικονομικού προγράμματος μετά το τέλος της κρίσης. Τα δύο μεταβατικά καθεστώτα στα οποία αναφέρεστε είναι αμφότερα διττού τύπου: πολιτικά και οικονομικά. Ωστόσο, διαφοροποιήθηκαν κατά δραματικό τρόπο όσον αφορά στα αποτελέσματα. Ένα από τα επιχειρήματά μου επικεντρώνεται στο γεγονός ότι ήδη στα τέλη της δεκαετίας του 1970, ή ακόμα και στη δεκαετία του 1980, η οικονομική ψήφος είχε περισσότερη σημασία απ' ό,τι στη δεκαετία του 1990. Αυτό είχε να κάνει με εκείνη τη συγκεκριμένη φάση του καπιταλισμού—ας τον αποκαλέσουμε «αναδυόμενο νεοφιλελευθερισμό». Η παλιά Κεϋνσιανή τάξη, που είχε καταστήσει την προοδευτική πολιτική δυνατή, αγωνιούσε, αλλά η νεοφιλελεύθερη επανάσταση βρισκόταν ακόμα υπό αμφισβήτηση. Θυμίζω ότι οι οικονομικές πολιτικές της Σουηδίας, της Γαλλίας, ακόμα και της Βρετανίας εκείνη την περίοδο προέβλεπαν την επέκταση των κρατικών εταιρειών και των δημόσιων έργων. Η εργατική τάξη είχε εισέλθει για τα καλά στις αίθουσες συνεδριάσεων των επιχειρήσεων τόσο στη Γερμανία όσο και στην Αυστρία της δεκαετίας του 1970.

Αυτό το συγκριτικά πιο προοδευτικό περιβάλλον έπαιξε τεράστιο ρόλο στην Ισπανία. Μετά τον θάνατο του Φράνκο, οι Ισπανοί δεν ήθελαν απλώς περισσότερες ελευθερίες, αλλά και οικονομικά δικαιώματα. Παρότι εκείνοι

της κρίσης, με έμφαση στον ρόλο των οικονομικών ιδεών και την αλληλεπίδραση μεταξύ διεθνών και εγχώριων παραγόντων, εστιάζοντας στα παραδείγματα χωρών με δικτατορικό παρελθόν, όπως η Βραζιλία, η Ισπανία και η Ρουμανία. Μιλήσαμε μαζί του μερικές μέρες πριν έρθει στην Αθήνα για να δώσει την ομιλία του με θέμα «Τα φαντάσματα των μεταβάσεων: οι ανολοκλήρωτες μεταδικτατορικές πολιτικές στη Νότια και την Ανατολική Ευρώπη», και του θέσαμε μερικά ερωτήματα σε σχέση με δύο από τους βασικούς άξονες του συνεδρίου του Ιστορείν: «γιατί επανεξετάζουμε τις μεταβάσεις στη δημοκρατία τον καιρό της κρίσης» και «πώς μπορούμε να δούμε τη μεταπολίτευση σε ένα συγκριτικό πλαίσιο», καθώς και ερωτήσεις γενικής φύσης σε σχέση με την παρούσα συγκυρία.

που είχαν τον έλεγχο της ισπανικής οικονομικής πολιτικής ήταν αρκετά νεοφιλελεύθεροι ως προς τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονταν την οικονομία, είχαν εξωτερική υποστήριξη για να εφαρμόσουν προοδευτική φορολόγηση, να χρηματοδοτήσουν ένα ενιαίο σύστημα υγείας, να επενδύσουν πραγματικά χρήματα στην εκπαίδευση και ούτω καθεξής. Για τον λόγο αυτό, πέρα από την ορθόδοξη οικονομική πολιτική τόσο της δεξιάς όσο και της αριστερής κυβέρνησης στην Ισπανία μετά το 1977, παρατηρήσαμε επίσης τα προοδευτικά στοιχεία που έδωσαν στον ισπανικό καπιταλισμό περισσότερες δικλείδες ασφαλείας.

Κωστής Κορνέτης: Βέβαια το αντίτιμο ήταν τεράστια ανεργία...

Κόρνελ Μπαν: Σωστά. Επιπλέον η φωνή της λαϊκής κυριαρχίας επί θεμάτων κατανομής καταπίεστηκε γενικότερα μετά το 1989. Αυτό δεν οφειλόταν μόνο στο γεγονός ότι ο αληθινός σοσιαλισμός δεν θεωρούνταν πια απειλή, αλλά και στο γεγονός ότι κάτι τέτοιο αποτέλεσε τον θρίαμβο της νεοκλασικής καθαρολογίας των δυτικών οικονομιών. Αυτός ο επιστημολογικός αποκλεισμός περιόρισε τη φαντασία ισχυρών ιθυνόντων του ανεπτυγμένου καπιταλιστικού πυρήνα σχετικά με τις πολιτικές και οικονομικές προκλήσεις τις οποίες αντιμετώπιζαν οι νεοεκλεγέντες ηγέτες στην Ανατολική Ευρώπη. Αυτοί οι εξωτερικοί διανοητικοί περιορισμοί είχαν τουλάχιστον την ίδια σημασία με τους εξαναγκασμούς μέσω του ΔΝΤ. Η παραμικρή πιθανότητα που υπήρχε να διανοηθούν πιο προοδευτικές κοινωνικές πολιτικές οι ανατολικές ελίτ εξανεμίστηκε από τις άκαμπτες νεοκλασικές δοξασίες της εποχής. Ακόμα και εκεί όπου ο κυρίαρχος μετα-κομμουνιστικός συνασπισμός δεν δέχτηκε αγόγγυστα την νεοκλασική μεταβατική οικονομία, στο τέλος ένα τεράστιο μεταβατικό δίκτυο ινστιτούτων και

think tanks έστρεψε σταδιακά τη ροή των γεγονότων μακριά από την ετεροδοξία.

Γεγονός, πάντως, παραμένει πως όταν βρίσκεσαι στην περιφέρεια του ευρωπαϊκού καπιταλισμού δεν διαμορφώνεις το παράδειγμα των πολιτικών και οικονομικών ιδεών και αυτό αντανακλάται στον τρόπο με τον οποίο φαντάζεσαι τη σχέση μεταξύ κοινωνίας και αγοράς σε τέτοιες κρίσιμες συγκυρίες όπως, λόγου χάρη, η Ισπανία στα τέλη της δεκαετίας του '70 και η Ρουμανία στις αρχές της δεκαετίας του '90.

Κωστής Κορνέτης: Συμφωνείτε πως στην κρίσιμη αυτή συγκυρία για την οποία μιλάτε, σημαντικό ρόλο στην εδραίωση της δημοκρατίας στη Νότια Ευρώπη έπαιξε η Ευρωπαϊκή Ένωση;

Κόρνελ Μπαν: Η άποψη σχετικά με τον ρόλο της τότε ΕΟΚ στην εδραίωση των μεταβάσεων είναι απολύτως ατεκμηρίωτη. Το ίδιο ισχύει και για την Ισπανία, και για την Ελλάδα και για την Πορτογαλία. Την εποχή εκείνη, οι Βρυξέλλες ήταν ένα τίποτα στον κόσμο των πολιτικών εξελίξεων. Άρχισε να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο μόνο μετά τα γεγονότα του 1989. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει πως οι εξωτερικοί παράγοντες ήταν ασήμαντοι. Ο παράγοντας με τη μεγαλύτερη επίδραση στην ισπανική μετάβαση, για παράδειγμα, υπήρξε το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, μέσω του Ιδρύματος Φρίντριχ Έμπερτ. Αυτοί μετρίασαν τον πρώιμο ιδεολογικό αριστερισμό του Ισπανικού Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος. Θυμίζω πως ο Φελίπε Γκονζάλες μιλούσε για κρατικοποίηση τραπεζών... Στις εκλογές του 1977, το PSOE είχε σαφώς πιο «αριστερές» θέσεις από το Κομμουνιστικό Κόμμα Ισπανίας. Οι Γερμανοί όμως δεν έμειναν στα λόγια, αλλά προχώρησαν σε πράξεις, καθώς αγωνίζονταν για επιρροή εντός της Ευρωπαϊκής Αριστεράς κατά τη δεκαετία του '70. Ήθελαν να αποδυναμώσουν τα πιο αριστερίζοντα κινήματα της Νότιας Ευρώπης. Θυμίζω πως οι γάλλοι σοσιαλιστές βρίσκονταν τότε σε άνοδο. Ήταν, λοιπόν, ουσιώδες για τους Γερμανούς να προσκολληθεί η Ισπανία και η Πορτογαλία στη βορειο-ευρωπαϊκή πτέρυγα, απέναντι στον «ριζοσπαστικό» τότε Μιτεράν. Χωρίς τον ρόλο του Έμπερτ και ως ένα βαθμό των Σουηδών σοσιαλδημοκρατών, ίσως να είχαμε διαφορετικά αποτελέσματα σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο το PSOE προσέγγισε τις σχέσεις μεταξύ κοινωνίας και αγοράς, ειδικότερα μετά το 1979.

Κωστής Κορνέτης: Πώς αντέδρασαν οι γάλλοι σοσιαλιστές απέναντι στον επιθετικό αυτό γερμανικό προσεταιρισμό;

Κόρνελ Μπαν: Οι γάλλοι σοσιαλιστές υπήρξαν εξαιρετικά φειδωλοί απέναντι τους ισπανούς ομολόγους τους. Το γεγονός πως επέτρεψαν στους Γερμανούς να παίξουν

«μπάλα» στην Ισπανία σχεδόν μόνοι τους είναι ένα μυστήριο, ειδικά αν λάβουμε υπόψη ότι το εκτελεστικό γραφείο του PSOE βρισκόταν στη Γαλλία κατά τη διάρκεια της δικτατορίας. Επιπλέον, η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο, όταν ο Μιτεράν ως πρόεδρος πλέον έφερε εμπόδια στην ισπανική ένταξη στην ΕΟΚ. Από τότε, οι αρχηγοί και οι οικονομικές ομάδες του PSOE διατήρησαν τον γερμανικό προσανατολισμό τους, ενώ ο Φελίπε Γκονζάλες έμεινε χαραγμένος στη μνήμη ως το χαριτωμένο υιοθετημένο παιδί του Γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος.

Κωστής Κορνέτης: Είστε κεντρικός ομιλητής του συνεδρίου του Ιστορείν, που εστιάζει ιδιαιτέρως στην ελληνική μεταπολίτευση. Ποια είναι η άποψή σας για την ελληνική περίπτωση; Μπορούμε να κάνουμε λόγο για ελληνική «εξαίρεση»;

Κόρνελ Μπαν: Η ελληνική περίπτωση παρουσιάζει σημαντικές διαφορές σε σχέση με την ισπανική. Στη φάση της «εδραίωσης» της δημοκρατίας, τόσο ο Φελίπε Γκονζάλες όσο και ο Ανδρέας Παπανδρέου κατοχύρωσαν ένα κοινωνικό συμβόλαιο που θα μπορούσε να συνοψιστεί στο εξής: μέτρια –αλλά πραγματική– αναδιανομή για κοινωνικοπολιτική ειρήνη. Το κράτος εγγυάτο επιδόματα για τους ηλικιωμένους, τους ανάπηρους, τους ανέργους. Προφανώς, κάτι τέτοιο επήλθε με το κόστος της υψηλής ανεργίας στους νέους, ειδικά στην Ισπανία, αλλά συνολικά η συμφωνία μετάβασης έγινε αποδεκτή από ένα σημαντικό κομμάτι της κοινωνίας. Θα έπρεπε ίσως να προσθέσει κανείς τις προοδευτικές μεταρρυθμίσεις σε σχέση με το κοινωνικό φύλο, την εκπαίδευση, τον πολιτισμό.

Ωστόσο, δύο πράγματα καθιστούσαν το ελληνικό «σύμφωνο» πιο εύθραυστο. Πρώτον, το ελληνικό κράτος ήταν σε μεγάλο βαθμό πιο αδύναμο από το ισπανικό ως προς τις οργανωμένες επιχειρήσεις. Μετά το 1977, όλες οι ισπανικές κυβερνήσεις κατάφεραν να αποκομίσουν περισσότερα φορολογικά έσοδα από τις μεγάλες επιχειρήσεις και τους οικονομικά προνομιούχους συγκριτικά με τους έλληνες ομολόγους τους. Δεν νομίζω ότι πρέπει να επεκταθώ στο πόσο δραματικά σημαντικό ήταν κάτι τέτοιο, όχι μόνο για τα επίπεδα του δημόσιου χρέους αλλά και για το δεύτερο στοιχείο της σύγκρισης Ελλάδας-Ισπανίας: τον ρόλο του κράτους στην αύξηση της ανταγωνιστικότητας.

Φυσικά, ο Γκονζάλες έπαιξε σε μεγάλο βαθμό το χαρτί της φιλελεύθερης οικονομίας, αλλά το ισπανικό κράτος βοήθησε επίσης τις ισπανικές τράπεζες και τις εταιρείες παραγωγής ενέργειας να γίνουν διεθνώς επιτυχημένες πολυεθνικές, ανθεκτικές σε έντονα «πυρά» ή ακόμα και εξωτερικά σοκ, όπως η σημερινή κρίση. Αυτή ήταν μια νεο-αναπτυξιακή στρατηγική, η οποία έκανε τη μεγάλη διαφορά για την Ισπανία μακροπρόθεσμα. Η Ισπανία, παρά τα προβλή-

ματά της, έχει ακόμα σημαντικά αποθέματα οικονομικής και βιομηχανικής αριστείας, έχει μεγάλες τράπεζες και εταιρείες παραγωγής ενέργειας οι οποίες έχουν ισχυρές επιχειρήσεις στο εξωτερικό και μια σχετική επαναβιομηχάνιση. Θα μου πείτε, με εκατομμύρια άνεργων Ισπανών κάτι τέτοιο είναι «παρηγοριά στον άρρωστο». Ωστόσο, παρά την τρέχουσα κατάρρευση, η Ισπανία βρίσκεται σε καλύτερη θέση, δηλαδή έχει τα οικονομικά μέσα για να επαναπροσδιορίσει τον εαυτό της και την παραγωγική της βάση στο νέο οικονομικοκοινωνικό τοπίο, σε σύγκριση με την Ελλάδα. Κατά τη γνώμη μου, ο θεσμικός σχεδιασμός της κρατικής ισχύος και της ικανότητας να υλοποιήσει συστημικές αλλαγές σε ανταγωνιστικούς τομείς θα κάνει τη μεγάλη διαφορά μακροπρόθεσμα, μετά το τέλος της κρίσης.

Κωστής Κορνέτης: *Η τρέχουσα συγκυρία, λοιπόν, επηρεάζει άμεσα την κατανόησή μας σε σχέση με τις μεταβάσεις...*

Κόρνελ Μπαν: Είναι προφανές ότι η κρίση θέτει σε δοκιμασία τον πυρήνα των όρων που καθόρισαν τις μεταβάσεις και τη νομιμοποίηση των πολιτικών δυνάμεων που διαμόρφωσαν αυτούς τους όρους. Ως τώρα πιστεύαμε πως οι συμφωνίες μετάβασης είχαν έρθει για να μείνουν. Κανένας μελετητής των μεταβάσεων δεν θα είχε διανοηθεί, φερ' ειπείν το 2007, ότι οι κυρίαρχες πολιτικές τάσεις θα συρρικνώνονταν σε τέτοιο βαθμό ως το 2012, ότι οι θεσμοί της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας θα έχαναν σε τόσο μεγάλο βαθμό τη σημασία τους. Κανείς δεν θα είχε ασχοληθεί με την εύθραυστη φύση αυτών των συμφωνιών μετάβασης που συγκροτήθηκαν υπό το βάρος εσωτερικών υποτιμήσεων και εξωτερικών προϋποθέσεων.

Η παρούσα κρίση διδάσκει στους μελετητές των μεταβάσεων δύο πράγματα. Πρώτον, καθιστά σαφές ότι η απουσία πολιτικο-οικονομικής σκέψης στις αναλύσεις των μεταβάσεων εξέθρεψε βολικές αυταπάτες. Δεύτερον, και πιο ανησυχητικό, η συγκριτική ανάλυση των νοτιοευρωπαϊκών και ανατολικοευρωπαϊκών προσαρμογών σε περιόδους κρίσης καταδεικνύει πως εάν οι εξωτερικοί φορείς και οι εγχώριοι υποστηρικτές τους πιέσουν αρκετά έντονα για μεγάλο διάστημα, τότε οι άνθρωποι θα συνηθίσουν στη συρρίκνωση της κοινωνικής αλληλεγγύης που σφυρηλατήθηκε με την ανοχή του κράτους την εποχή των μεταβάσεων.

Κωστής Κορνέτης: *Κάτι ανάλογο συνέβη στους ανατολικοευρωπαίους μετά το 1989...*

Κόρνελ Μπαν: Πράγματι. Πολλοί θεωρούν πως η οικονομική τραγωδία που βίωσαν οι ανατολικοευρωπαίοι μετά την πτώση του «υπαρκτού» αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση: πως είχαν μόλις εγκαταλείψει τον κομμουνισμό και πως αποδέχονταν δήθεν αλόγιστα τον εξακοντισμό των ανι-

σοτήτων, την κατάργηση των κοινωνικών παροχών, και ούτω καθεξής. Αυτή η άποψη είναι σε μεγάλο βαθμό αβάσιμη. Πλειάδες σφυγμομετρήσεων σε ανατολικοευρωπαϊκές χώρες στις αρχές του 1990 δείχνουν ξεκάθαρα ότι οι πολίτες ονειρεύονταν να γίνουν κάτι σαν τη Σουηδία πριν τον Τρίτο Δρόμο. Επιπλέον, τα επίπεδα διαμαρτυρίας της εργατικής τάξης σε μέρη όπως η Ρουμανία ή η Πολωνία, ήταν απλά θεαματικά. Στη Ρουμανία του 1991, μια φιλελεύθερη κυβέρνηση έπαψε να ασκεί τα καθήκοντά της μετά από την πολιορκία του κυβερνητικού κτιρίου από εξοργισμένα συνδικάτα μεταλλωρύχων.

Τελικά όμως, όταν επήλθε η κόπωση της διαμαρτυρίας, ο φιλελεύθερος οικονομικός ζήλος των ελίτ είχε παραμείνει αμείωτος. Τα εκατομμύρια ανθρώπων που βγήκαν ζημιωμένα συμβιβάστηκαν τελικά, παρά το γεγονός πως οι μεταρρυθμίσεις οδηγούσαν σε πρωτόγνωρη μείωση της εργασίας και της ευημερίας, που θα έκαναν τη σημερινή κρίση στον ευρωπαϊκό Νότο να φαίνεται ήπια. Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 2000, εκείνοι που ονειρεύτηκαν μια τελείως διαφορετική έκβαση της μετάβασης, επέστρεψαν στα χωριά τους και ρίχτηκαν στη γεωργία, έγιναν εσωτερικοί μετανάστες ή απλώς καταστράφηκαν. Αποτελούν τη μαρτυρία μιας τραγωδίας, η οποία αυτή τη στιγμή επαναλαμβάνεται στη Νότια Ευρώπη, μόνο που τα θύματα τώρα είναι πολύ νεότερα. Οι Σλοβένοι ήταν οι μόνοι που εξασφάλισαν κάτι καλύτερο μέσω μιας παλιάς και φαινομενικά ξεπερασμένης συνταγής: ισχυρά συνδικάτα υπό την πολιτική ηγεμονία πρώην κομμουνιστών που δεσμεύτηκαν για μια «συντηρητική» σοσιαλδημοκρατία, με ορισμένα στοιχεία Τρίτου Δρόμου και ανταγωνιστικές κρατικές εταιρείες.

Κωστής Κορνέτης: *Πολλοί κάνουν λόγο για κατάλοιπα των κομμουνιστικών καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη. Αντίστοιχα, γίνεται πολύς λόγος σήμερα για τις κληρονομίες των δικτατοριών, ειδικά στην Ελλάδα, ιδιαίτερα σε σχέση με την κρατική βία και καταστολή. Βλέπετε υπολείμματα αυταρχισμού στον Ευρωπαϊκό Νότο;*

Κόρνελ Μπαν: Υπάρχει πιστεύω ο πειρασμός να δούμε τον Νότο με οριενταλιστικό τρόπο, λέγοντας ότι στις φλέβες των νοτιοευρωπαίων κυλά απολυταρχικό αίμα. Είναι αστείο που μετά από τριάντα χρόνια επαίνων για αυτές τις μεταβάσεις, κάποιοι ξαφνικά ανακάλυψαν εκ νέου τα απολυταρχικά γονίδια του Νότου... Αυτά είναι τα τραγελαφικά στοιχεία της ευρωπαϊκής γεωπολιτισμικής ιστορίας.

Πιστεύω ότι πρέπει να ξεκινήσουμε την όποια συζήτηση περί αυταρχισμού μελετώντας κριτικά το δημοκρατικό έλλειμμα στον πιο σημαντικό θεσμό σε σχέση με την παρούσα κρίση: την ΕΕ. Δεν χρειάζεται να είναι κανείς μελετητής της ριζοσπαστικής δημοκρατικής θεωρίας για να καταλήξει στο ότι υπάρχουν πολλά ίχνη τεχνοκρατικού απολυταρχισμού στον τρόπο με τον οποίο σχεδιάστηκε

το θεσμικό πλαίσιο του ευρώ. Είναι αρκετά αποκαλυπτικό, νομίζω, ότι ακόμη και σήμερα ο επικεφαλής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής είναι αντίθετος στη θέσπιση μιας διαδικασίας διαδοχής του μέσω της δημοκρατικής ψήφου, κάτι που θα αποτελούσε ένα ήπιο μετασχηματιστικό μέτρο στη διακυβέρνηση της ΕΕ.

Νομίζω πάντως πως πρέπει να κάνουμε μια διάκριση ανάμεσα στην Πορτογαλία, αφενός, και την Ελλάδα και την Ισπανία αφετέρου. Η εκκαθάριση των παλαιών ελίτ στην Πορτογαλία μετά την «Επανάσταση των Γαρυφάλλων», τον Απρίλιο του 1974, απάλλαξε τη χώρα από τέτοια υπολείμματα, και αυτό είχε αντίκτυπο στο πώς το κράτος αντιμετωπίζει έκτοτε τους διαδηλωτές. Στην Ισπανία και την Ελλάδα, από την άλλη, η αστυνόμευση των διαδηλώσεων δείχνει πόσο ελλιπής ήταν πραγματικά η μεταρρύθμιση των κατασταλτικών μηχανισμών. Όλοι εκείνοι που ζούσαν μέσα στη φούσκα της υποτιθέμενης παραδειγματικής ισπανικής μετάβασης σοκαρίστηκαν από την έντονη βία με την οποία το κράτος αντιμετώπισε τους διαδηλωτές το φετινό φθινόπωρο. Ποιος θα φανταζόταν πως στη χώρα-πρότυπο, όσον αφορά τις μεταβάσεις, θα λάμβαναν χώρα προληπτικές συλλήψεις, χτυπήματα με γκλομπ τυχαίων ανθρώπων στο δρόμο και ανταλλαγές πυροβολισμών σε κεντρικό σιδηροδρομικό σταθμό; Το ίδιο ισχύει σε σχέση με τον συντονισμό αστυνομίας και Άκρας Δεξιάς που βλέπουμε στην Ελλάδα. Νομίζαμε ότι αυτά τα πράγματα είχαν εξοστρακιστεί στα βιβλία της ιστορίας...

Όλα αυτά είναι πολύ θλιβερά, ακόμα και για τα υποτιθέμενα χαμηλά ανατολικοευρωπαϊκά πρότυπα. Όμως πρέπει να διασαφηνίσουμε εάν έχουν να κάνουν αποκλειστικά και μόνο με υπολείμματα αυταρχισμού στους κατασταλτικούς μηχανισμούς ή εάν πρόκειται και για εκφάνσεις της πρωτοφανούς κοινωνικοπολιτικής αναστάτωσης που συναντάται στην Ισπανία και την Ελλάδα, αντίθετα με την Πορτογαλία. Ορισμένοι γάλλοι συνάδελφοί μου υποστηρίζουν ότι εάν η Γαλλία βίωνε αυτά που βιώνουν η Ισπανία και η Ελλάδα, τα CRS (τα γαλλικά MAT) πιθανότατα θα χρησιμοποιούσαν ακόμα μεγαλύτερη βία και θα συντάσσονταν ανοιχτά με ακροδεξιούς τραμπούκους, εμφορούμενους από τις ιδέες του Front National.

Κωστής Κορνέτης: *Μιας και μιλάμε για διαδηλωτές, ποια είναι η άποψή σας για τις νέες μορφές οριζόντιων κοινωνικών σχέσεων και την επίκληση της άμεσης δημοκρατίας, που αναπτύχθηκαν στην Ελλάδα, την Ισπανία και την Πορτογαλία των πλατειών και των «αγανακτισμένων»;*

Κόρνελ Μπαν: Πιστεύω ότι αποτελούν καταπληκτικά πειράματα κοινωνικής συμμετοχής και θα μπορούσαν να παρέχουν καινοτόμες βάσεις για ένα νέο προοδευτικό συνασπισμό με γνήσια λαϊκή βάση. Το Πόρτο Αλέγκρε στη Βραζιλία παρείχε μεγαλύτερη αναδιανεμητική εντολή στις

κυβερνήσεις της χώρας, τη δεκαετία του 2000. Στην Ευρώπη, για την ώρα, δεν είναι ακόμα κάτι παραπάνω από ασκήσεις πολιτικής φαντασίας και δεν έχουν άμεσο αντίκτυπο. Τώρα που η επικρατούσα πολιτική σφαίρα ατροφεί με γοργούς ρυθμούς, αυτές οι νέες μορφές διάρθρωσης της πολιτικής συνείδησης θα πρέπει να μετασχηματιστούν σε γνήσια λαϊκά κινήματα με σαφή ατζέντα βραχυπρόθεσμων και μεσοπρόθεσμων μεταρρυθμίσεων και θεσμική ικανότητα να διαμορφώσουν πολιτικές και να περιορίσουν αποφάσεις που θα χειροτερεύσουν τις ζωές μας. Κάτι τέτοιο, όμως, απαιτεί συμβιβασμούς, λογικές συμμαχιών και μια σοβαρή δέσμευση σχετικά με τις οικονομικές εναλλακτικές που προτείνονται.

Ας μην ξεχνάμε ότι όπου λειτούργησε ο μεταπολεμικός σοσιαλδημοκρατικός συμβιβασμός, αυτός ενείχε τον συντονισμό ομάδων, οι σκοποί των οποίων θεωρούνταν αντίθετοι μεταξύ τους: η οργανωμένη εργατική τάξη με μια μερίδα οργανωμένων κεφαλαιούχων, με το κράτος σε ρόλο μεσολαβητή και ενίοτε συμμετόχου. Όλα τα μέρη αυτής της συμφωνίας είχαν αποκλειστικά και μόνο οριζόντιες δομές. Πώς γίνεται τα οριζόντια κινήματα του σήμερα να δημιουργήσουν κίνητρα «για την άλλη πλευρά», ώστε να δημιουργηθεί μια ισχυρή προοδευτική συμφωνία; Μπορεί να αναδυθεί μια ανανεωμένη, ριζοσπαστική σοσιαλδημοκρατία την εποχή της χρηματοοικονομικής κρίσης και της εισόδου στρατιών από κινέζους εργάτες στη δίνη των σύγχρονων αλυσίδων εφοδιασμού; Πώς μπορούμε να διαμορφώσουμε αναδιανεμητικούς συνασπισμούς σε έναν κόσμο με αποδυναμωμένο το εργατικό κίνημα, μεγάλες αντοχές στον νεοφιλελευθερισμό, ισχυρό χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο και τις συντάξεις και την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη να έχουν αποκτήσει «χρηματοπιστωτικό» χαρακτήρα; Και τι κάνουμε με τη μετανάστευση της εργατικής ψήφου προς την Άκρα Δεξιά; Στη δεκαετία του '40, και ακόμα και στη δεκαετία του '70, ο κόσμος ήταν πολύ πιο απλός και οι ερωτήσεις ήταν συγκριτικά ευκολότερες. Αλλά κάτι τέτοιο θα έπρεπε να αποτελεί πρόσκληση για πολιτική δημιουργικότητα για εκείνους που επιθυμούν να χτίσουν νέους ισχυρούς κοινωνικούς συνασπισμούς, παρά να παραδοθούν στο status quo.

Κωστής Κορνέτης: *Έχετε υποστηρίξει κατ' επανάληψη στα γραπτά σας, σχετικά με την παρούσα κρίση αλλά και στην ρηξικέλευθη έρευνά σας σχετικά με τη Ρουμανία του Τσαουσέσκου, πως οι πολιτικές λιτότητας βαθαίνουν τις οικονομικές κρίσεις. Αντ' αυτού αντιπροτείνετε ένα Κεϋνσιανό μοντέλο διαχείρισης κρίσεων. Γιατί ο Κεϋνσιανισμός έχει γίνει θέμα ταμπού στους σύγχρονους οικονομικούς κύκλους;*

Κόρνελ Μπαν: Στη μέχρι τώρα δουλειά μου και ειδικά σε μια πρόσφατη έρευνα που εκπόνησα –μαζί με τη ρουμάνια

οικονομολόγο Daniela Gabor— αναδεικνύω πως η υιοθέτηση μέτρων λιτότητας είναι ο θρίαμβος των αντι-Κεϋνσιανών ιδεών σε ουσιαστικούς πυλώνες της ευρωπαϊκής πολιτικής. Έχω καταδείξει πως η τραπεζική κρίση και οι τρόποι με τους οποίους εισέβαλε στην Ευρωζώνη αύξησε τις πιέσεις για υιοθέτηση της λιτότητας. Αλλά χωρίς την απόρριψη των Κεϋνσιανών ιδεών το 2010, και το διανοητικό σκεπτικισμό των επικρατούντων μακροοικονομολόγων για την μακροπρόθεσμη αποτελεσματικότητα της φορολογικής πολιτικής στη διάρκεια μιας ύφεσης που χαρακτηρίζεται από αστάθεια της αγοράς, ίσως να είχαμε ένα πολύ διαφορετικό αποτέλεσμα. Αυτό που συγκαλύπτεται μονίμως στους επικρατούντες τομείς πολιτικής, είναι πως το βάρος της κρίσης δεν χρειάζεται να το επωμίζονται μόνο τα στρώματα των μεσαίων και κατώτερων εισοδημάτων, κάτι που χαρακτηρίζει κατά κόρον το ευρωπαϊκό καθεστώς λιτότητας.

Γερμανοί οικονομολόγοι με μεγάλο κύρος υπολόγισαν ότι ένας εφάπαξ φόρος 10% στα εισοδήματα που ξεπερνούν τα 250.000 ευρώ ανά άτομο —ποσοστό που αφορά το 8% των Γερμανών— θα μπορούσε να αυξήσει τα έσοδα του Γερμανικού κράτους κατά 9% του γερμανικού ΑΕΠ. Και ακόμα και αν ο φόρος εφαρμοζόταν στις 500,000 ευρώ ανά άτομο —μιλάμε δηλαδή για αρκετά πλούσιο κόσμο—, τα έσοδα θα αυξάνονταν κατά 5.6 % του ΑΕΠ. Θα μπορούσαμε, λοιπόν, να τερματίσουμε την ευρωπαϊκή κρίση, αύριο κιόλας, με έναν εφάπαξ φόρο σε μία μόνο χώρα. Παραπέμπω επ' αυτού στο παρακάτω site: <http://www.voxeu.org/article/cut-deficits-cutting-spending>.

Όμως η πολιτική οικονομία δεν είναι λογιστική. Ακόμη και αν μια μέτρια αύξηση του φόρου στην κορυφή σε ολόκληρη την Ευρωζώνη έκανε την κρίση παρελθόν, θα απαιτούνταν πολιτική ικανότητα και φαντασία για την υλοποίηση ενός ολοκληρωμένου σχεδίου. Απ' όσο γνωρίζω, η μόνη χώρα που αύξησε κατά πολύ τη φορολογική επιβάρυνση στο τεταρτημόριο των υψηλότερων εισοδημάτων είναι η Ισλανδία. Τέλος, πιστεύω ότι εάν κάποια στιγμή κατά τη διάρκεια των μεταβάσεων τα κράτη της Νότιας Ευρώπης είχαν αποκτήσει την ικανότητα να φορολογούν αναλογικά, τώρα θα βιώναμε αυτό τον εφιάλητη σε πολύ μικρότερη ένταση. Αυτό ισχύει για το φόρο εταιρικού εισοδήματος, αλλά ιδίως για το φόρο προσωπικού εισοδήματος και πλούτου, που αποτελούν ανελαστικά εισοδήματα, με άλλα λόγια δεν αλλάζουν εύκολα σε απότομες πτώσεις. Το ιρλανδικό κράτος, το οποίο έχει αρκετά καλή ικανότητα επιβολής φόρων, βασίστηκε σε φόρους στον στεγαστικό τομέα, τον ΦΠΑ και τις εταιρείες, και όχι στο προσωπικό εισόδημα, οπότε όταν εισήλθε στην ύφεση, είδε τα χρηματοκιβώτιά του απελπιστικά άδεια. Υπενθύμιση στον εαυτό του, όπως λένε.

Όσον αφορά την αδυναμία του Κεϋνσιανισμού στην Ευρώπη, παραπέμπω στον σκεπτικισμό της φορολογικής

πολιτικής των Κεντρικών Ευρωπαϊκών Τραπεζιτών, κοινώς, του τεχνοκρατικού φορέα με τη μεγαλύτερη ισχύ στην άσκηση πολιτικής, αυτή την στιγμή. Όμως, τι συμβαίνει με τους υπόλοιπους παράγοντες πολιτικής; Θεωρώ πως οι κορυφαίοι αμερικανοί Κεϋνσιανοί οικονομολόγοι παρήγαγαν έξοχες θεωρίες που εξηγούσαν την κρίση του 2008 πολύ καλύτερα από τους αντιπάλους τους. Όμως, όπως λέει ο κορυφαίος σκωτσέζος πολιτικός επιστήμονας Μαρκ Μπλάιθ στην εξαιρετική «Ιστορία της Λιτότητας» που θα εκδοθεί προσεχώς, το 2010 οι νεοκλασικοί σκεπτικιστές άρχισαν να απαιτούν δημοσιονομική εξυγίανση λόγω της ελληνικής κρίσης και της επιδείνωσης του ελλείμματος και των επιπέδων χρέους που επέφερε η διάσωση των τραπεζών. Στην πραγματικότητα, η χειρότερη στιγμή της κρίσης είχε ήδη παρέλθει.

Κωστής Κορνέτης: *Αν δεν κάνω λάθος έχετε μιλήσει εξαιρετικά κριτικά και για τον ρόλο της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας...*

Κόρνελ Μπαν: Δεν το κρύβω. Η κινητοποίηση της ως τότε σιωπηλής Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, αλλά και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του ΟΟΣΑ, επιδείνωσε δραματικά την κατάσταση σε σχέση με τους Κεϋνσιανούς. Αυτοί παρέιχαν στη Γερμανία μια χαρακτηριστική ευκαιρία ώστε να μιλήσει για ανάγκη ταχείας δημοσιονομικής προσαρμογής. Και φυσικά η Γερμανία είναι μια χώρα με ένα δικομματικό σύστημα «Ordoliberal» χαρακτήρα, εξαιρετικά μεροληπτικό σε σχέση με τους πληθωριστικούς «κινδύνους» που κρύβει ο Κεϋνσιανισμός από τα τέλη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και μετά. Επιτρέψτε μου να παραθέσω αυτό το ανέκδοτο απόσπασμα από το βιβλίο του Μπλάιθ· νομίζω πως αξίζει: «Η Γερμανία έδωσε νέα πνοή στις πολιτικές λιτότητας που έπνεαν τα λούστια μέσω της κοινωνικής οικονομίας της αγοράς και του μεταπολεμικού οικονομικού θαύματος. Το σλόγκαν «Erst sparen, dann kaufen» (πρώτα αποταμίευσε, έπειτα αγόρασε) δεν αφήνει άλλο περιθώριο στον άσωτο παρά τη λιτότητα και δεν επιτρέπει καμιά αποζημίωση εκτός από αυτήν που επισπεύδει την προσαρμογή της αγοράς. Το γεγονός πως αυτές οι ιδέες έχουν διαποτίσει βαθιά τους θεσμούς της ΕΕ δεν επιδέχεται αμφισβήτησης. Δεν υπάρχει χώρος για τον Κέυνς και για αποζημιώσεις σε μια οικονομική ένωση, όπου ο ανταγωνισμός παράγει εισόδημα και ανάπτυξη μέσα από ανταγωνιστικά προϊόντα και πλεονάσματα —και όχι μέσω της ρηχής ζήτησης τυπωμένου χρήματος. Σε έναν τέτοιο κόσμο δεν είναι το μπουμ, αλλά η κατακόρυφη ύφεση που θεωρείται η κατάλληλη στιγμή για λιτότητα» (Blyth, 2012).

Σε αυτό το σημείο, θα πρέπει να εξερευνήσουμε το πλέγμα ιεραρχικών σχέσεων που χαρακτηρίζουν την ευρωπαϊκή διακυβέρνηση και τις ερμηνευτικές δυνατότητες που μας παρέχει. Μια υπόθεση που θα μπορούσε να προ-

κύψει από αυτή την προσέγγιση είναι ότι η συμμαχία υπέρ της λιτότητας –και μιλάω για τη Γερμανία και τους προσκείμενους σε αυτήν, την ΕΚΤ, την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και τις οικονομικά «ορθόδοξες» επιστημονικές κοινότητες –είχε δύναμη και τη χρησιμοποίησε εναντίον όσων εξήγγειλαν διαφορετικές πολιτικές, όπως για παράδειγμα ο ισπανός πρωθυπουργός Θαπατέρο, αλλά και εναντίον των λαών. Μια άλλη λύση θα ήταν να στραφούμε προς μια ανάλυση των φραγμών που τέθηκαν στον χώρο της δημοσιονομικής πολιτικής όλων των ευρωπαϊκών κυρίαρχων κρατών από τις μακροπρόθεσμες επιπτώσεις της οικονομικοποίησης (financialization) και το ξαφνικό φρένο που έβαλαν στις διεθνείς χρηματοπιστωτικές ροές οι συντονισμένες εξαγωγικές οικονομίες.

Κωστής Κορνέτης: *Μια που μιλάμε για τις ευθύνες ισχυρών «παικτών» σε σχέση με την κρίση, τόσο στην προηγούμενη όσο και στην τρέχουσα έρευνά σας εστιάσατε στην ιστορία και τον ρόλο του ΔΝΤ στην Ευρώπη. Μπορείτε να αξιολογήσετε τους μετασχηματισμούς του ΔΝΤ στην πρόσφατη ιστορία και μέχρι σήμερα;*

Κόρνελ Μπαν: Το σημερινό ΔΝΤ δεν είναι αυτό των παππούδων μας ή των πατεράδων μας. Μέχρι τη δεκαετία του '80, το Ταμείο ήταν κάτι σαν τράπεζα έκτακτης ανάγκης για χώρες που είχαν ένα πρόγραμμα ισοζυγίου πληρωμών. Στην Ισπανία, στα τέλη της δεκαετίας του '50, βοήθησε να σταθεροποιηθεί η χρεοκοπημένη ισπανική οικονομία, αλλά δεν περιόρισε την κρατική παρέμβαση στην εκβιομηχάνιση. Με άλλα λόγια, όσο οι βασικοί λογαριασμοί σου ήταν εντάξει, το ΔΝΤ δεν ασχολούνταν με το αν είχες τεράστιο Δημόσιο, εάν έλεγχε τις χρηματοοικονομικές ροές, αν είχες ισχυρά συνδικάτα κ.ο.κ. Αυτό άλλαξε στις δεκαετίες του '80 και ιδιαιτέρως του '90, όταν η ουσιαστική εντολή του Ταμείου επεκτάθηκε, ώστε να καλύπτει μια τεράστια γκάμα αντικειμένων, υιοθετώντας μια πολύ πιο νεοκλασική μακροοικονομική προσέγγιση. Η κρίση στην Νοτιοανατολική Ασία πυροδότησε αλλαγές που αύξησαν τα περιθώρια ελιγμού του ΔΝΤ. Υπάρχει λιγότερη μυστικότητα, μπορείς να έχεις έλεγχο κεφαλαίων κάτω από ορισμένες συνθήκες, μπορείς να ζητήσεις νόμιμα αναδρομική αντί για αρχική λιτότητα, και εννοείται πως μπορείς να επιλέξεις να φορολογήσεις τους έχοντες, ώστε να μειώσεις τον αντίκτυπο της λιτότητας στους μισθωτούς. Αυτές είναι σημαντικές αλλαγές αλλά, εν τέλει, το ΔΝΤ παραμένει ένας φορέας συντηρητικής πολιτικής που καθορίζεται από τις προτιμήσεις των πιο σημαντικών δωρητών του.

Κωστής Κορνέτης: *Γεγονός πάντως είναι πως μια πλειάδα δημοκρατικά εκλεγμένων κυβερνήσεων βρίσκονται με την πλάτη στον τοίχο. Αυτοί οι διεθνείς χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί μοιάζουν να έχουν μετατρέψει τις δημοκρατίες σε «μετα-δημοκρατίες» που θα πρέπει να συμβιβαστούν με ασυνήθιστα υψηλά επίπεδα απογοήτευσης από την κοινωνία των πολιτών.*

Κόρνελ Μπαν: Προσοχή! Πιστεύω ότι εδώ διαπράττετε την αμαρτία της υπερβολής... Η πορεία προς τον πάτο επηρεάζει μόνο μερικές κοινωνίες, ενώ άλλες όχι. Όχι μόνο η Βόρεια Ευρώπη, αλλά και χώρες όπως η Βραζιλία έχουν διαμορφώσει κοινωνικοοικονομικά μοντέλα, απέναντι στα οποία αυτοί οι οργανισμοί απέχουν πολύ από το να ασκούν απόλυτη εξουσία. Θα πρέπει να αναγνωρίσουμε το γεγονός ότι οι οργανισμοί που θεσπίστηκαν στο Μπρέτον Γουντς έχουν κάνει σημαντική ενδοσκόπηση. Είναι πιθανότερο να βρει κάποιος «ετερόδοξη» οικονομική σκέψη στο ερευνητικό προσωπικό του ΔΝΤ σήμερα από ότι στις Βρυξέλλες, παρά την όλη συζήτηση περί «κοινωνικής Ευρώπης». Έτσι, το εύπορο κομμάτι της Ευρώπης ανακάλυψε αυτό που ο αναπτυσσόμενη χώρες γνώριζαν εδώ και καιρό: ότι σε μια κρίση ισοζυγίου πληρωμών που προσκαλεί το ΔΝΤ, η οικονομική κυριαρχία είναι μια άπιαστη έννοια. Και, όπως ανακαλύψαμε από τις κόντρες ΔΝΤ-ΕΕ, κάτι τέτοιο φαίνεται να ισχύει ακόμα περισσότερο, όταν το όπλο της προϋπόθεσης (conditionality) το κρατούν οι θεσμοί της ΕΕ. Θα μπορούσε κανείς να αποτολμήσει να ισχυριστεί ότι οι διεθνείς χρηματοπιστωτικοί οργανισμοί με βάση την Ουάσιγκτον ήταν πιο αναστοχαστικοί από τους θεσμούς της ΕΕ ως προς το δημοκρατικό έλλειμμα της διαχείρισης της κρίσης.

Από την άλλη, το πύκνωμα των διεθνών χρηματοπιστωτικών οργανισμών στην σημερινή νέα Μεγάλη Ύφεση, σε σχέση με τη Μακρά Ύφεση της δεκαετίας του 1970, σημαίνει ότι υπάρχουν πολλά πράγματα που δεν μπορείς να κάνεις. Δεν υπήρξε Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου τη δεκαετία του '70, οπότε οι χώρες υιοθετούσαν πιο προστατευτικές στρατηγικές προσαρμογής. Το να είσαι υπό τη δικαιοδοσία της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας σημαίνει ότι δεν μπορείς να υποτιμήσεις το νόμισμά σου. Πίσω στη δεκαετία του '70, το ΔΝΤ παρενέβη μέχρι και στη Βρετανία, αλλά οι μηχανισμοί προϋποθέσεων του δεν είχαν ακόμα αναπτυχθεί πλήρως. Εδώ μιλάμε για πραγματικούς, και όχι κοινωνικά κατασκευασμένους περιορισμούς, τους οποίους πρέπει να αντιμετωπίσει δημιουργικά κάθε πρόγραμμα χειραφέτησης σήμερα.